

MILENA PETROVIĆ

ODLUKA SUDA EU U SLUČAJU COMAN: INDIREKTNO PRIZNANJE ISTOPOLNOG BRAKA?

U slučaju Coman, Evropskom sudu pravde je postavljeno pitanje da li pojam „bračni drug“, u okolnostima koje ulaze u područje primene prava EU, uključuje istopolnog bračnog partnera građanina EU koji se seli iz jedne u drugu državu članicu. Sud je na ovo pitanje odgovorio afirmativno sa obrazloženjem da bi odbijanje priznanja istopolnog braka i sledstveno tome, odbijanje priznanja na spajanje porodice, predstavljalo neopravdano ograničenje prava na slobodno kretanje koje građani Unije uživaju prema pravu EU. Ova odluka je pozdravljena i proglašena prvim korakom u, mada indirektnom priznanju braka. U isto vreme, u vezi sa ovim slučajem su se otvorila brojna, značajna pitanja na koje će odgovore dati pravo i praksa u godinama koje slede.

Ključne reči: Coman, sloboda kretanja u EU, istopolni brak, spajanje porodice, LGBT prava

U V O D

Homoseksualnost, koja se u najširem smislu može definisati kao seksualna orijentacija koju karakteriše estetska privlačnost i seksualna želja isključivo prema osobama istog pola, ima dugu istoriju, staru verovatno koliko i ljudsko društvo. Sve to vreme ona je trpela oštru osudu društva, pa su diskriminacija i stigmatizacija bili njeni verni pratioci. To potvrđuje činjenica da je religija

Prof. dr Milena Petrović, redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu, u penziji, e-mail: spetrovickg@sbb.rs.

homoseksualnost smatrala smrtnim grehom, medicina bolešću, a pravo zločinom. Tek sedamdesetih godina prošlog veka pitanje javnog tretmana i ispoljavanja homoseksualizma postaje tema o kojoj se sve više govori i koja se na neki način planski promovira. Širenje ovog fenomena počinje da se sprovodi preko različitih mehanizama (međunarodne mreže fondacija i nevladinih organizacija, lobiranje zainteresovanih kompanija, itd.), ali se čini da je posebno značajnu ulogu u tom procesu odigrala popularna kultura. Preko filma, tv serija, muzike, magazina itd., popularna kultura je doprinela propagiranju homoseksualizma kao ideologije i drugačijeg društvenog i vrednosnog modela i pomogla da se homoseksualne vrednosti i stilovi života inkorporiraju u društveni mejnstrim.¹ Rezultat svih tih procesa je njegoa dekriminalizacija u mnogim zemljama,² uklanjanje sa spiska mentalnih poremećaja,³ promena porodičnog zakonodavstva u jednom broju zemalja, pa i promena načina na koji čak i obični građani doživljavaju ovaj fenomen. Naravno, i dalje u svetu postoje zemlje koje su ostale verne klasičnim, tradicionalnim vrednostima i žele da ih zaštite. Neke od njih homoseksualnost i dalje smatraju zločinom koji se zakonski kažnjava,⁴ dok druge jednostavno ne prihvataju seksualne odnose među osobama istog pola, niti priznaju bilo kakav oblik istopolnih zajednica.

Odnos država članica EU prema homoseksualizmu je isti kao i u ostatku sveta – dakle, podeljen je. U zapadnim zemljama uglavnom vlada izuzetno liberalan stav prema homoseksualnoj populaciji, dok su neke istočnoevropske zemlje i dalje konzervativne u tom pogledu. Tako su zapadne zemlje ne samo tolerantne prema zajednicama života istopolnih partnera, već su i zakonski omogućile i uredile sklapanje braka i drugih oblika zajednica života ovih lica.⁵ S druge strane,

¹ Miša Đurković, „Homoseksualizam i popularna kultura“, *Politička revija (Political Review)*, vol. 37, br.3, 2013, 165-168.

² Za dekriminalizaciju u istočnoj Evropi v. Suzana Kraljić, „Same-sex partnerships in Eastern Europe: Marriage, Registration or no regulation?“, *Same-sex relationships and Beyond- Gender Matters in the EU* (eds. Katharina Boele-Woelki, Angelika Fuchs), 3rd edition, Intersentia, 2017, 56 i dalje.

³ Američka psihijatrijska asocijacija je 1973. godine uklonila homoseksualnost sa spiska mentalnih poremećaja, a Svetska zdravstvena organizacija je to učinila 1990. godine.

⁴ Prema podacima Međunarodne lezbejske, biseksualne, trans i interseks asocijacije (ILGA) u Iranu, Saudijskoj Arabiji, Jemenu, Sudanu, Mauritaniji, delovima Nigerije, Somaliji, istopolni odnosi se kažnjavaju smrću, dok se u nekim delovima Nigerije kažnjavaju kamenovanjem do smrti, mada je teško utvrditi da li ove zemlje zaista sprovode ove kazne. Dostupno na www.bbc.com/serbian/lat/svet-47807740, 15.09.2021.

⁵ Zemlje koje dozvoljavaju zaključenje istopolnog braka: Austrija, Belgija, Danska, Finska, Francuska, Nemačka, Irska, Luksemburg, Malta, Holandija, Portugal, Španija, Švedska. Zemlje koje

istočne zemlje se i dalje trude da sačuvaju i zaštite tradicionalni heteroseksualni brak, pa u tom smislu ne dopuštaju sklapanje bilo kakvog oblika istopolne zajednice života na svojoj teritoriji, niti priznaju istopolni brak zaključen u nekoj od država članica.⁶ Ovakvo stanje ukazuje na to da među državama članicama postoji izraziti diverzitet, kako u pogledu mogućnosti zakonitog sklapanja istopolne zajednice, tako i u pogledu mogućeg oblika takve zajednice (istopolni brak, registrovano partnerstvo).⁷ Imajući u vidu da je uređenje porodičnih odnosa, u koje svakako spadaju i zaključenja braka ili nekog drugog oblika istopolne zajednice, u isključivoj nadležnosti država članica, može se reći da je Evropa u ovom pitanju više razjedinjena, nego ujedinjena. Problem koji ovakva situacija neizbežno nameće je u tome što brak istopolnih partnera koji je zakonito zaključen u jednoj državi članici, u nekoj drugoj državi članici neće biti priznat što znači da bračni drugovi iz takve zajednice neće moći da uživaju prava koja proizilaze iz braka.

Predmet ovog rada je odluka Suda pravde EU u slučaju *Coman* (u daljem tekstu Sud EU). Odluka je od velikog značaja budući da se Sud EU po prvi put, mada indirektno, bavio priznanjem istopolnih brakova u EU. Kao što će se iz analize slučaja videti, posle ove odluke će i države članice EU koje čvrsto stoje na poziciji očuvanja tradicionalnog, heteroseksualnog braka, morati priznati istopolni brak, bar kad je pravo na spajanje porodice u pitanju. Što se tiče ostalih prava koja proizilaze iz braka, kao što je pravo na izdržavanje, pravo na penziju, pravo na nasleđivanje itd., ona sasvim izvesno i dalje ostaju otvorena i to za one države članice koje ne priznaju bilo kakav oblik istopolnih zajednica.

Na izbor teme ovog rada uticala je aktuelnost problema istopolnih zajednica i u samoj Srbiji. Naime, budući da je homoseksualnost u Srbiji dekriminalizovana 1994. godine, a 2008. godine skinuta sa liste psihijatrijskih oboljenja i da su istopolne zajednice deo stvarnosti koja se ne može ignorisati, u Srbiji je otpočeo rad na donošenju Zakona o istopolnim zajednicama.⁸ Predlog nacrta ovog Zakona

dozvoljavaju druge forme istopolnih zajednica života kao što je registrovano partnerstvo na primer, su: Kipar, Hrvatska, Češka, Estonija, Grčka, Mađarska, Italija, Slovenija.

⁶ Zemlje u kojima nije moguće zaključiti istopolni brak su: Bugarska, Rumunija, Letonija, Litvanija, Poljska i Slovačka.

⁷ Istopolni brak predstavlja najčvršći oblik institucionalizacije istopolne zajednice života, dok termin „registrovano partnerstvo“, iako ima isto značenje (smatra se paralelnim braku i ima dejstva koja su slična, ali ne i potpuno identična dejstvima braka), ne nosi isti naziv u svim zemljama. Tako se sreću termini „partnerska veza“ (Slovenija), „životno partnerstvo“ (Nemačka), „pakt solidarnosti“ (Francuska), „građanska unija“ (Italija).

⁸ V. obrazloženje Predloga nacrta Zakona o istopolnim zajednicama. Nacrt Zakona je dostupan na: www.paragraf.rs, 15.09.2021.

predstavljen je tokom 2021. godine, organizovana je javna rasprava i činilo se da je Srbija blizu donošenja ovog zakona, ali, on nije usvojen. Iako se Nacrtom predlaže samo registrovano partnerstvo, a ne istopolni brak, srpska javnost je toliko podeljena da Zakon nije ni ušao u skupštinsku proceduru.

Rad prati uobičajenu hronologiju postupka Suda EU za odlučivanje o prethodnom pitanju. Tako će najpre biti reči o činjeničnom stanju slučaja *Coman*, zatim pravnom okviru na koji se odluka oslanja, mišljenju opšteg pravobranioca, kao i samoj odluci Suda. Nadalje sledi analiza odluke u kojoj će biti reči o njenom značaju, ali i o njenim eventualnim nedostacima.

ČINJENIČNO STANJE

R.A. Coman, rumunski i američki državljanin i R.C. Hamilton, američki državljanin, upoznali su se u Njujorku (SAD) 2002. godine i tu su zajedno živeli od 2005. do 2009. godine. Coman se zatim preselio u Brisel (Belgija) kako bi radio za Evropski parlament, dok je Hamilton ostao da živi u Njujorku. Venčali su se u Briselu 2010. godine. U martu 2012. godine Coman je prestao da radi za Parlament i nastavio je da živi u Briselu gde je ostvario pravo na naknadu za nezaposlena lica.

U decembru 2012. godine Coman i Hamilton su zatražili od rumunskog Generalnog Inspektorata za imigraciju da ih obavesti o postupku i uslovima pod kojima bi Hamilton, kao bračni drug Comana, mogao da ostvari pravo na zakonit boravak u Rumuniji u razdoblju dužem od tri meseca, pošto je Coman želeo da se vrati u Rumuniju, zemlju svog porekla, i da tu nastavi zajednički život sa Hamiltonom.

U januaru 2013. godine, Inspektorat ih je obavestio da Hamilton nema pravo na boravak u Rumuniji duže od tri meseca jer, prema rumunskom pravu, on nije prepoznat kao bračni drug Comana. Naime, Građanskim zakonikom brak se definiše kao zajednica muškarca i žene,⁹ istopolni brak je zabranjen,¹⁰ a istopolni brak koji su u inostranstvu zaključili rumunski državljani ili stranci, ne priznaje se u Rumuniji.¹¹ Osim toga, produženje njegovog prava na privremeni boravak u Rumuniji se ne može odobriti po osnovu spajanje porodice.

Oktoobra 2013. godine, Coman i Hamilton su uz podršku rumunske LGBT organizacije podneli tužbu sudu u Bukureštu protiv Inspektorata radi utvrđivanja

⁹ Građanski zakonik Rumunije, čl. 259.(1), www.imliasi.ro/noul-cod-civi.pdf, 13.09.2021.

¹⁰ Građanski zakonik Rumunije, čl. 277. (1).

¹¹ Građanski zakonik Rumunije, čl. 277. (2).

postojanja diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije u pogledu ostvarivanja prava na slobodno kretanje u Uniji. U toku postupka Coman i dr. su istakli da se nepriznavanjem istopolnih brakova sklopljenih u inostranstvu u svrhu ostvarivanja prava na boravak, povređuju odredbe rumunskog ustava kojima se štiti pravo na lični, porodični i privatni život, kao i odredbe koje se odnose na načelo jednakosti.

Godine 2015., prvostepeni sud u Bukureštu je pokrenuo postupak pred Ustavnim sudom radi odlučivanja o navedenom prigovoru. U nedoumici o načinu na koji valja tumačiti više pojmova iz relevantnih odredaba Direktive 2004/38/EZ Evropskog parlamenta i Saveta od 29. aprila 2004. o pravu građana Unije i članova njihovih porodica na slobodno kretanje i boravak na području država članica (u daljem tekstu Direktiva 2004/38),¹² Ustavni sud je odlučio da prekine postupak i da Sudu EU uputi sledeća prethodna pitanja: 1) da li se pojam „bračni drug“ u smislu čl.3.(2)(a) Direktive 2004/38, primenjuje na državljanina države koja nije država članica Unije, koji je istog pola kao građanin Unije sa kojim je zakonito sklopio brak u skladu sa zakonom države članice koja nije država domaćin; 2) u slučaju potvrdnog odgovora, nalaže li se čl.3.(1) i čl.7.(2) Direktive, da država članica domaćin odobri pravo na boravak na vlastitom području u razdoblju dužem od tri meseca; 3) ako je odgovor negativan, da li se takvo lice može ubrojati u „ostale članove porodice“ u smislu čl.3.(2)(a) Direktive ili se može smatrati partnerom sa kojim je građanin Unije u trajnoj vezi u smislu čl.3.(2)(b) Direktive; 4) ako je odgovor na treće pitanje pozitivan, da li država članica domaćin ima obavezu da takvom licu odobri pravo na boravak u razdoblju dužem od tri meseca.

Zahtev rumunskog Ustavnog suda za prethodnu odluku je očigledno bio vrlo konkretan jer se odnosio na tumačenje čl.2. (2)(a), čl.3(1), čl.3.(2)(a) i (b) i čl.7.(2) Direktive 2004/38. Praktično, ovo je bila prilika da Sud EU po prvi put odluči o pojmu „bračni drug“ u smislu Direktive 2004/38 i to u okviru braka sklopljenog između dva muškarca. Pitanje je očito bilo osetljivo jer će definicija „bračnog druga“ koju Sud EU bude dao, nužno uticati na identitet i dostojanstvo ne samo dotičnih muškaraca, već i svih onih koji budu želeli da zaključe istopolni brak, kao i na društveni koncept braka uopšte.

Sumirajući činjenično stanje ovog slučaja lako je zaključiti da su Coman i Hamilton, oslanjajući se na pravo EU, zapravo želeli da ostvare pravo na spajanje porodice i pravo na stalni boravak, kao izvedena prava koja proizilaze iz njihovog braka. Problem za rumunske vlasti je bio u tome što po rumunskom pravu istopolni brak nije dozvoljen, niti se po tom istom pravu takav brak, zaključen u inostranstvu, može priznati u Rumuniji.

¹² Direktiva 2004/38/EZ Evropskog Parlamenta i Saveta od 29.04.2004. o pravu građana Unije i članova njihovih porodica da se slobodno kreću i borave na teritoriji države članice (L 158/77).

PRAVNI OKVIR

Rumunski sud je u zahtevu za odlučivanje o prethodnom pitanju formalno ograničio svoja pitanja samo na tumačenje relevantnih odredaba Direktive 2004/38. Međutim, za opšteg pravobranioca M. Wathelet, ta okolnost nije bila prepreka da Sud EU, kao što je to već više puta činio, pruži sve elemente tumačenja prava Unije koji mogu biti korisni za donošenje odluke u predmetu koji se pred njim vodi. Tako su pravni okvir za odgovore na postavljena pitanja, pored rumunskog Građanskog zakonika i relevantnih odredaba Direktive 2004/38,¹³ činila i dva posebno značajna evropska dokumenta: Povelja EU o osnovnim pravima (u daljem tekstu Povelja)¹⁴ i Ugovor o funkcionisanju EU (u daljem tekstu UFEU).¹⁵

Pravo Unije

Povelja EU

1. Čl. 7. – „Svako ima pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života, doma i komunikacije“;

2. Čl. 9. – „Pravo na stupanje u brak i pravo na osnivanje porodice garantuju se u skladu sa nacionalnim zakonima koji uređuju ostvarivanje tih prava“;

3. Čl. 21. – „Zabranjena je svaka diskriminacija po bilo kom osnovu kao što je pol, rasa, boja kože, etničko ili socijalno poreklo, religija ili uverenje, političko ili bilo kakvo drugo mišljenje, pripadnost nacionalnoj manjini, imovina, rođenje, starosna dob ili seksualna orijentacija“.

Ugovor o funkcionisanju EU (UFEU)

Čl. 21. – „Svaki građanin Unije ima pravo da se slobodno kreće i boravi na teritoriji država članica“.

Direktiva 2004/38

U uvodnim izjavama Direktive 2004/38 se navodi da sloboda kretanja građana Unije predstavlja jednu od osnovnih sloboda unutrašnjeg tržišta,¹⁶ da se ona

¹³ Direktiva 2004/38/EZ Evropskog Parlamenta i Saveta od 29.04.2004. o pravu građana Unije i članova njihovih porodica da se slobodno kreću i borave na teritoriji države članice (L 158/77).

¹⁴ Povelja EU o osnovnim pravima (*Charter of Fundamental Rights of the European Union*) 2012/C 326/02, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:12012P/TXT&from=EN>, 19.07.2021.

¹⁵ Ugovor o funkcionisanju EU (*Treaty on the Functioning of the European Union*) OJ C326, 26/10/2012, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:12012E/TXT>, 19.07.2021.

¹⁶ Rec. 2. Direktive 2004/38.

treba dodeliti i članovima porodica ovih lica, bez obzira na njihovo državljanstvo, pri čemu je, za potrebe Direktive 2004/38, u definiciju „člana porodice“ potrebno uključiti i registrovanog partnera, ako zakonodavstvo države članice domaćina izjednačava registrovanu zajednicu sa brakom.¹⁷ Takođe, kako bi se sačuvalo jedinstvo porodice u najširem smislu, ne dovodeći u pitanje zabranu diskriminacije na temelju državljanstva, država članica domaćin trebalo bi na temelju svog nacionalnog zakonodavstva da ispita položaj lica koja nisu obuhvaćena definicijom članova porodice prema ovoj direktivi i koja zbog toga ne uživaju automatsko pravo na ulazak u državu članicu domaćina i boravak u njoj, kako bi odlučila može li odobriti ulazak i boravak tim licima, uzimajući pritom u obzir njihovu vezu sa građaninom Unije i sve ostale okolnosti, kao što su njihova finansijska ili fizička zavisnost od građanina Unije.¹⁸ Konačno, budući da je Direktiva 2004/38 u skladu sa osnovnim pravima i slobodama, te načelima koja su priznata Poveljom, države članice bi ovu Direktivu trebalo da primenjuju bez diskriminacije među nosiocima prava iz Direktive po osnovu pola, rase... starosne dobi ili seksualne orijentacije.¹⁹

Za potrebe ove Direktive:

Čl. 2. (2) član porodice znači:

a) „bračni drug“;

b) partner sa kojim je građanin Unije sklopio registrovano partnerstvo na osnovu zakona države članice, ako je zakonodavstvom države članice domaćina registrovano partnerstvo izjednačeno sa brakom, i u skladu sa uslovima utvrđenim u relevantnom zakonodavstvu države članice domaćina.

Čl. 3. („nosioci prava“) određuje:

1. Ova se Direktiva primenjuje na sve građane Unije koji se useljavaju ili borave u državi članici različitoj od one čiji su državljani i na članove njihovih porodica, u smislu čl.2.(2) ove Direktive, koji ih prate ili im se pridružuju.

Čl. 7. (pravo na boravak duži od tri meseca)

1. Svi građani Unije imaju pravo na boravak na teritoriji druge države članice u razdoblju dužem od tri meseca ako:

...

d) ako su članovi porodice u pratnji građanina Unije ili se pridružuju građaninu Unije koji ispunjava uslove iz tačke a), b) ili c).

¹⁷ Rec. 5. Direktive 2004/38.

¹⁸ Rec. 6. Direktive 2004/38.

¹⁹ Rec. 31. Direktive 2004/38.

Rumunsko pravo

Građanski zakonik (*Codula Civil*)

Čl. 259.

1. Brak je dobrovoljna zajednica muškarca i žene koja se sklapa pod uslovima predviđenim zakonom.

2. Muškarac i žena imaju pravo sklopiti brak kako bi zasnovali porodicu.

Čl. 277.

1. Zabranjuje se istopolni brak.

2. Istopolni brak koji su u inostranstvu zaključili rumunski državljani ili stranci, ne priznaje se u Rumuniji.

MIŠLJENJE OPŠTEG PRAVOBRANIOCA

Opšti pravobranilac Wathelet (u daljem tekstu OP) je povodom ovog slučaja dao svoje mišljenje u januaru 2018. godine.²⁰ Kako je istakao, Hamilton se u okviru glavnog postupka ne može pozvati na Direktivu 2004/38 s obzirom da je Sud EU već jasno presudio da iz jezičkog, sistematskog i teleološkog tumačenja odredbi Direktive proizilazi da one ne dopuštaju zasnivanje izvedenog prava boravka u korist državljanina trećih država koji su članovi porodice građanina Unije u državi članici čiji je taj građanin državljanin.²¹ Međutim, on dalje navodi da je Sud EU priznao da se izvedeno pravo na boravak u određenim okolnostima ipak može priznati i to na temelju čl.21. UFEU, te da je u tom okviru, po analogiji, trebalo primeniti Direktivu.²² OP ovu tvrdnju objašnjava činjenicom da dejstvo čl.21. UFEU zahteva da se porodični život građanina EU, koji je zasnovan i koji se ustalio u jednoj državi članici, može nastaviti nakon njegovog povratka u državu članicu čiji je državljanin, tako što će se članu njegove porodice, koji je državljanin treće države, odobriti izvedeno pravo na boravak. Kada ne bi postojalo takvo izvedeno pravo na boravak, kako navodi OP, građanin Unije bi mogao biti obeshrabren ako želi da napusti državu čiji je državljanin, zbog neizvesnosti da će u drugoj državi članici moći da nastavi svoj porodični život.²³

²⁰ ECLI:EU:C:2018:2.

²¹ T. 23. Mišljenja OP. (V. presudu iz 2014. godine O. i B. C-456/12, EU:C:2014:135, t. 37; presudu iz 2017. godine Chavez-Vilchez i dr., C-133/15, EU:C:2017:354, t. 53; presudu iz 2017. godine Lounes, C-165/16, EU:C:2017:862, t. 33.

²² T. 24. V. u tom smislu navedene presude O.i B. C-456/12, EU:C:2014:135, t.5 0. i 61.; presudu Chavez-Vilchez i dr., C-133/15, EU:C:2017:354, t.5 4. i 55. iz 2017. godine Lounes, C-165/16, EU:C:2017:862, t. 46. i 61.

²³ T. 25. i 26. Mišljenja OP.

Prava koja se odredbom čl.21. UFEU priznaju državljanima država članica, uključuju i pravo na vođenje normalnog porodičnog života u državi članici domaćinu, ali i u državi članici njihovog državljanstva ukoliko se u tu državu članicu vrate.²⁴ U vezi sa tim, ključno pitanje za ovaj slučaj je da li se u „članove porodice“ ubraja državljanin treće države koji je istog pola kao i građanin Unije, sa kojim je sklopio brak u državi članici shodno njenom pravu. Drugim rečima, postavlja se pitanje da li se Hamilton, koji je zakonito sklopio brak sa Coman-om može smatrati članom njegove porodice budući da su istog pola. U odgovoru na ovo pitanje OP podseća da se u čl.2.(2)(a) Direktive, koja je analogijom primenljiva na slučaj *Coman*, izričito navodi da je „bračni drug“, „član porodice“. Međutim, kako u Direktivi nije definisan pojam „bračnog druga“, i kako iz njenog teksta ne proizilazi eksplicitno da on obuhvata i istopolnog bračnog druga, razmišljanja OP o ovom pitanju su se bazirala na dva različita pristupa ovom problemu. Naime, prema mišljenju stranaka u glavnom postupku, holandske vlade i Komisije, čl.2.(2)(a) Direktive treba tumačiti autonomno i ujednačeno. U skladu sa tim, pojam „bračni drug“ odnosi se i na državljanina treće zemlje koji je istog pola kao i građanin Unije sa kojim je zakonito sklopio brak u državi članici. Suprotno tome, rumunska, letonska, mađarska i poljska vlada smatraju da taj pojam nije obuhvaćen pravom Unije i da ga s toga, treba definisati u skladu i smislu prava države članice domaćina.²⁵

Na prigovor letonske vlade da koncept braka, kao osetljivo pitanje, spada u nacionalni identitet države članice, OP odgovara da se obaveza poštovanja tog identiteta, ustanovljena čl.4.(2) UEU, ne može tumačiti nezavisno od obaveze lojalne saradnje iz st.3. te odredbe.²⁶ S druge strane, OP je razmatrao istoriju Direktive i na temelju samih pripremnih akata zaključio da su odabrane reči namerno neutralne. Naime, iako je Komisija u svom prvobitnom predlogu već upotrebila pojam

²⁴ T. 26. Mišljenja OP.

²⁵ T. 31. Mišljenja OP.

²⁶ T. 40. Mišljenja OP. Preciznije, u vezi sa tumačenjem nacionalnog identiteta OP je istakao dve napomene. U prvoj, on navodi da se u stvarima koje se odnose na bračno stanje ne odstupa od pravila ustanovljenog u sudskoj praksi, prema kome države članice treba da izvršavaju svoju nadležnost u skladu sa pravom Unije, uzimajući u obzir da je sud izričito presudio da odredbe koje se odnose na načelo nediskriminacije treba poštovati u izvršavanju te nadležnosti (v. presude *Maruko* iz 2008.g. (C-267/06, EU:C:2008:179, t.59.) i *Parris* iz 2016.g. (C-443/15, EU:C:2016:897, t.58.). U drugoj napomeni OP ističe da se pravni problem o kome se radi u glavnom postupku ne odnosi na legalizaciju istopolnog braka, nego na slobodu kretanja građanina Unije. U tom smislu on napominje da, iako su države članice slobodne da u svom unutrašnjem pravu propišu ili ne propišu istopolni brak, Sud je presudio da situacija koja je uređena propisima koji su *a priori* u nadležnosti država članica, može imati „neodvojivu vezu sa slobodom kretanja građana Unije, pa bi svako odbijanje priznanja državljanima treće države prava ulaska i boravka u državi članici u kojoj boravi taj građanin, bilo u suprotnosti sa tom slobodom“ (t. 38. mišljenja OP).

„bračni drug“ bez druge naznake, Parlament je hteo da se navede neutralnost pola lica dodavanjem pojmova „bez obzira na njihov pol, u skladu sa nacionalnim zakonodavstvom koje se primenjuje na području“. Međutim, Savet EU je oklevao da da definiciju pojma „bračni drug“ kojim bi se izričito obuhvatili istopolni bračni drugovi jer su u to vreme samo dve države članice donele zakone kojima se dopušta istopolni brak. Uzimajući u obzir zabrinutost Saveta, Komisija je odlučila „ograničiti svoj predlog na pojam bračnog druga koji u načelu podrazumeva bračnog druga različitog pola, *osim u slučaju buduće promene*“.²⁷ Po mišljenju OP, Komisija je ovim izričito naglasila mogućnost promene po tom pitanju, što znači da se pojam „bračni drug“ ne može tumačiti nezavisno od promena u društvu. Tako, na bazi konteksta i cilja koji se Direktivom želi postići, OP zaključuje da je pojam „bračni drug“ u smislu Direktive 2004/38 rodno neutralan i da ga treba tumačiti nezavisno od pola dotičnih osoba i mesta sklapanja braka.²⁸ Nadalje, pozivajući se na već izražena mišljenja,²⁹ OP potvrđuje da se pravo Unije mora tumačiti „s obzirom na današnje okolnosti“, odnosno u skladu sa „savremenom stvarnošću“ Unije.³⁰ On dalje navodi da pravo ne može biti izolovano od društvene stvarnosti, niti može biti izuzeto od što je moguće bržeg prilagođavanja toj stvarnosti. U suprotnom, postojala bi opasnost od nametanja zastarelih gledišta, a time i preuzimanja statične uloge.³¹ Uzimajući u obzir da sad na svim kontinentima postoji ova vrsta braka, OP ističe da ta činjenica nije povezana sa nekom kulturom ili određenim istorijskim razdobljem, već naprotiv, da odgovara univerzalnom priznavanju različitih oblika porodice.³² Konačno, definicija „bračni drug“ koja bi se odnosila samo na heteroseksualni brak, prema mišljenju OP bi neizbežno dovela do diskriminacije na temelju seksualne orijentacije.³³ U tom smislu OP zaključuje da široko tumačenje pojma „bračni drug“ pruža optimalno poštovanje porodičnog života garantovanog članom 7. Povelje, ostavljajući pritom državama članicama slobodu da dopuste ili ne dopuste istopolni brak.³⁴

²⁷ T. 51.

²⁸ T. 49. i t. 53.

²⁹ V. mišljenje OP N. Wahla u predmetu Haralambidis (C-270/13, EU:C:2014:1358, t.52) i mišljenje OP M. Szpunara u predmetu McCarty i dr. (C-202/13, EU:C:2014:345, t. 63).

³⁰ Statistički podaci pokazuju da je broj zemalja Unije koje dozvoljavaju zaključenje istopolnog braka, od vremena donošenja Direktive do momenta kada se o ovom predmetu raspravljalo, izuzetno porastao.

³¹ T. 56.

³² T. 58.

³³ T. 75.

³⁴ T. 67.

PRESUDA SUDA PRAVDE

Sud EU se složio sa mišljenjem OP Wathelet, kao i sa većinom mišljenja zastupljenih u literaturi. U uvodnim napomenama u kojima se bavio prethodnim pitanjima, Sud EU je naglasio da je Direktiva 2004/38 doneta sa ciljem da olakša ostvarivanje osnovnog i individualnog prava slobodnog kretanja i boravka na teritoriji država članica koje je direktno dodeljeno građanima Unije članom 21. UFEU. Nadalje, istakao je da se Direktiva 2004/38 primenjuje na sve građane Unije koji se useljavaju ili borave u državi članici koja nije država njihovog državljanstva, kao i na članove njihovih porodica koji ih prate ili im se pridružuju.³⁵ Sud EU međutim, naglašava da Direktiva 2004/38 propisuje samo uslove za ulazak i boravak građanina Unije u državama članicama i da ona ne dopušta zasnivanje izvedenog prava na boravak u korist člana porodice koji je državljanin treće države, prilikom njihovog povratka u državu porekla dotičnog građanina Unije.³⁶ Iz ovoga sledi da se izvedeno pravo Hamiltona na boravak ne može temeljiti na Direktivi 2004/38 čije je tumačenje tražio rumunski Ustavni sud.³⁷ Međutim, na osnovu sveobuhvatnog tumačenja prava Unije i na osnovu već donetih presuda, Sud EU je zaključio da se takvo izvedeno pravo ipak može priznati i to na temelju čl.21.(1) UFEU.³⁸ U tom smislu, Sud EU je istakao da kada je građanin Unije na temelju Direktive 2004/38 i u skladu sa uslovima koje ona propisuje, stvarno boravio u državi članici koja nije zemlja njegovog porekla, te je tom prilikom u toj državi članici zasnovao ili ustalio porodični život, on na osnovu čl.21.UFEU, ima pravo da svoj porodični život nastavi nakon povratka u državu svog porekla, pa članu njegove porodice, koji je državljanin treće države treba odobriti izvedeno pravo na boravak.³⁹ U suprotnom, zbog pravne nesigurnosti, građani Unije bi bili obeshrabreni da napuštaju državu svog porekla.

U svetlu ovih razmatranja Sud EU je odgovorio i na konkretna pitanja rumunskog suda koji je uputio zahtev.

U vezi sa pitanjem da li se u „članove porodice“ ubraja državljanin treće države koji je istog pola kao i građanin Unije sa kojim je zakonito sklopio brak u državi članici, Sud EU podseća da se u čl.2.(2)(a) Direktive 2004/38, koja je analogijom primenljiva na slučaj iz glavnog postupka, izričito navodi da je

³⁵ T. 18. i 19. Odluke Suda.

³⁶ T. 20. Odluke Suda.

³⁷ T. 21. Odluke Suda.

³⁸ T. 23. Odluke Suda. V. presudu Lounes, Lounes, C-165/16, EU:C:2017:862, t. 46.

³⁹ T. 24. Odluke Suda.

„bračni drug“ „član porodice“,⁴⁰ da je ovaj pojam u smislu Direktive 2004/38 rodno neutralan i da može obuhvatiti istopolnog bračnog druga,⁴¹ te da se država članica ne može pozivati na svoje nacionalno pravo kako bi se samo u pogledu odobravanja izvedenog prava na boravak usprotivila da na svojoj teritoriji prizna brak koji je on sklopio sa građaninom Unije.⁴² Posledica takvog odbijanja, po oceni Suda EU, jeste da građanin Unije može biti lišen mogućnosti da se u pratnji svog bračnog druga vrati u državu članicu svog državljanstva. Osim toga, Sud EU je u više navrata utvrdio da pojam „javni poredak“, kao opravdanje za odstupanje od osnovne slobode treba tumačiti usko i da se na njega može pozivati samo u slučaju stvarne i dovoljno ozbiljne opasnosti koja utiče na temeljni interes društva.⁴³ S tim u vezi, Sud EU navodi da se obaveza države članice da prizna istopolni brak odnosi samo na izvedeno pravo na boravak državljaninu treće države i da ta obaveza ne podrazumeva da navedena država članica u svom nacionalnom pravu mora da propiše instituciju istopolnog braka. Prema oceni Suda EU, obaveza priznanja na koju se ukazuje ne povređuje nacionalni identitet niti predstavlja pretnju javnom poretku te države.⁴⁴

U odgovoru na drugo pitanje Sud EU ističe da građanin Unije, u skladu sa čl.21. UFEU, ima pravo da porodični život koji je vodio u jednoj državi članici nastavi nakon povratka u državu čiji je državljanin. U okolnostima koje su poput onih o kojima je reč u glavnom postupku, državljanin treće države, koji je istopolni bračni drug građanina Unije, prema oceni Suda EU, ima pravo na boravak duži od tri meseca u državi čiji je državljanin građanin Unije.⁴⁵

Na treće i četvrto pitanje Sud EU nije smatrao da treba odgovoriti uzimajući u obzir odgovore na prvo i drugo pitanje, pa je na osnovu svega navedenog izrekao presudu:

1. U situaciji u kojoj se građanin Unije koristio svojom slobodom kretanja, nastanjujući se i stvarno boraveći, u skladu sa uslovima iz čl.7. Direktive 2004/38 u državi članici različitoj od one čiji je državljanin, te koji je tom prilikom zasnovao ili ustalio porodični život sa državljaninom treće države istog pola sa kojim se sjedinio zakonitim brakom u državi članici domaćinu, odbijanje nadležnih tela države članice čiji je državljanin građanin Unije da odobre pravo na boravak navedenom

⁴⁰ T. 33. Odluke Suda.

⁴¹ T. 35. Odluke Suda.

⁴² T. 36. Odluke Suda.

⁴³ T. 44. Odluke Suda.

⁴⁴ T. 45. i 46. Odluke Suda.

⁴⁵ T. 52-56.

državljaninu treće države, zbog toga što pravo navedene države ne predviđa istopolni brak, protivno je čl.21.st.1 UFEU.

2. Član 21. st.1. UFEU treba tumačiti na način da, u okolnostima poput onih o kojima je reč u glavnom postupku, državljani treće države koji je istog pola kao i građanin Unije s kojim je u državi članici sklopio brak u skladu sa pravom te države članice, ima pravo na boravak duži od tri meseca na teritoriji države članice čiji je državljani građanin Unije. To izvedeno pravo na boravak ne može se podvrgnuti strožim uslovima nego što su oni propisani u čl.7. Direktive 2004/38.

Posle ove odluke Suda EU, sve države EU koje ne priznaju istopolni brak moraju poštovati pravo na nastanjivanje istopolnih bračnih supružnika koji na njihovoj teritoriji žele da žive zajedno.

ANALIZA SLUČAJA

Na *Coman* odluku se u stručnoj i opštoj javnosti dugo čekalo. Otuda je nje-no donošenje izazvalo veliku pažnju medija, pravnih blogova i publikacija, a bilo je svakako i prijatno iznenađenje za LGBT organizacije, advokate, naučne krugove zainteresovane za LGBT prava, a naročito za istopolne bračne partnere.⁴⁶ Ova odluka bi morala da osigura visok stepen pravne sigurnosti i transparentnosti budući da će istopolni bračni parovi od kojih je jedan građanin Unije sada znati da će biti priznati u svakoj državi članici u koju se usele barem kada je u pitanju spajanje porodice.⁴⁷

Značaj odluke *Coman* je nesumnjiv i višestruk. Najpre, posle gotovo 15 godina primene Direktive 2004/38, otklonjene su nejasnoće vezane za pojam „bračni drug“. Dileme više nema – „bračni drug“ obuhvata i istopolnog bračnog partnera. Drugo, Sud EU je jasno stavio do znanja da pravo EU zahteva da uživanje prava na slobodno kretanje i nastanjivanje u drugoj državi članici, ni pod kojim okolnostima ne može dovesti do gubitka bračnog statusa građanina Unije koje je zakonito stekao u državi članici iz koje se seli, bar kada je u pitanju pravo na spajanje porodice. Drugim rečima, iako su porodični odnosi u nadležnosti država članica, one se posle ove odluke, u okolnostima koje ulaze u područje primene prava EU, ne mogu pozivati na nacionalni identitet i javni poredak kako bi zaštitile i sačuvale tradicionalnu porodicu, jer u slučaju sukoba između prava EU i nacionalnog prava država članica,

⁴⁶ V. Alina Tryfonidou, *An Analysis of the ECJ Ruling in Case C-673/16 Coman – The Right of Same-Sex Spouses under EU Law to Move Freely Between EU Member States*, Research report for Nelfa, January 2019. 11. www.nelfa.org. 2019/01 pdf, 15.09.2021.

⁴⁷ *Ibidem*.

prednost u primeni ima pravo EU i to na temelju principa superiornosti⁴⁸ i principa proporcionalnosti.⁴⁹ Dakle, ovom, kao i ranijim svojim odlukama, Sud EU je jasno stavio do znanja da javni poredak, kao opravdanje za nepoštovanje osnovnih sloboda mora biti tumačen usko, tako da se njegov obim ne može određivati unilateralno od svake države članice bez kontrole EU institucija. U tom smislu, države članice treba pažljivo da procene osnove za moguće odbijanje priznanja ličnog statusa kako se ne bi sprečila delotvornost EU prava, odnosno, njegova eventualna povreda. Zato nadležnost nacionalnih organa mora uvek biti u skladu sa EU pravom što opravdava intervenciju Suda pravde EU. Treće, ovom odlukom Sud EU nije nametnuo obavezu svim državama članicama da uvedu instituciju istopolnog braka ili partnerstva, jer bi to bilo ne samo sporno zbog ograničene nadležnosti EU u ovoj oblasti, već bi bilo i izlišno sa aspekta prakse Evropskog suda za ljudska prava budući da je ona već ustanovila obavezu državama članicama da stvore pravni okvir koji bi omogućio priznanje i zaštitu istopolnih zajednica.⁵⁰ Drugim rečima, od država članica se ne zahteva da modifikuju „prirodu institucije“ heteroseksualnog braka, već da moraju priznati status koji proizilazi iz istopolnog braka, bar kada je u pitanju pravo na spajanje porodice. Na ovaj način se obezbeđuje kontinuitet ličnog statusa ne samo u vremenu, već i u prostoru. Konačno, priznanjem prava koje je izvedeno iz istopolnog braka praktično se indirektno priznaje i sam istopolni brak. Tačno je da se to ne čini u punom kapacitetu, ali je za sada od značaja da se to čini bar u svrhu uživanja jednog prava izvedenog iz braka.

Iako je pozdravljena, odluka Suda EU u slučaju *Coman* je naišla i na kritičke komentare, kako zbog svog ograničenog dejstva, tako i zbog nekih pitanja koja su još uvek ostala nejasna i otvorena. Tako se navodi da iako je OP u svom mišljenju istakao da je pojam „bračni drug“ „nezavistan od mesta gde je brak zaključen“, Sud EU u odluci govori o braku koji je „zaključen u državi članici, u skladu sa pravom te države“.⁵¹ Potpuno razumljivo usledilo je pitanje da li to znači da istopolni brak koji je zakonito zaključen na primer, u SAD ili Kanadi ne bi imao nikakve koristi

⁴⁸ Radovan Vukadinović, *Pravo EU*, Kragujevac, 2006, 156.

⁴⁹ Princip proporcionalnosti zahteva da mere koje donosi EU svojim oblikom i sadržajem ostanu unutar onoga što je neophodno za ostvarenje cilja koji slede. Vredi za sve vrste nadležnosti EU, a ispituje se na osnovu kriterijuma prikladnosti, neophodnosti i primerenosti. V. Zlatan Meškić, Darko Samardžić, *Pravo Evropske Unije I*, Sarajevo, 2012, 228.

⁵⁰ Dimitry Vladimirovich Kochenov, Uladzislaw Belavusau, „After the Celebration: Marriage equality in EU Law post-Coman in eight questions and some further thoughts“, *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, Vol. 27, No. 5, 2020, 557-558. V. odluku *Oliari and others v. Italy*, t. 2.

⁵¹ Tačke 33, 35, 36, 39, 40, 42, 45, 51, 52, 56. Odluke Suda.

od odluke *Coman*, odnosno, da li bi u slučaju da su Hamilton i Coman zaključili brak u Njujorku umesto u Briselu, Sud EU odlučio da Rumunija nema obavezu da prizna taj brak.⁵² Kako iz same odluke ne proizilazi odgovor, ističe se predlog ili da uslov da je brak zaključen u državi članici treba da važi za svaki brak (i heteroseksualni i istopolni) ili da za istopolni brak nije bitno gde je zaključen, što bi bilo u skladu sa principom nediskriminacije, istaknutom u recitalu 31. Direktive 2004/38 i čl. 21. Ugovora o funkcionisanju EU.⁵³

Dalji kritički osvrti na ovu odluku upućuju na jednonamensko (*single-purpose*) priznanje istopolnog braka i to u oblasti migracijskog prava, što se smatra velikim nedostatkom. Naime, sva druga prava koja proizilaze iz braka, kao što su pravo na izdržavanje, zakup stana, penziju, bolničke posete, podizanje dece itd. ostaju nedostupna bračnim partnerima iz istopolnog braka, ukoliko se presele u homofobičnu državu članicu.⁵⁴ Kritike se odnose i na upotrebu termina „stvarnog prebivališta ili nastanjenja“ (*genuine residence*) koji se u drugim odnosima i među drugim licima ne pojavljuje u ostalim izvorima EU, te nesumnjivo predstavlja zahtev više od uobičajenog poimanja prebivališta. To je, prema kritičarima, vrlo problematično jer bi moglo da dovede do zloupotrebe prava i dalje diskriminacije gej populacije od strane država članica koje ne priznaju istopolne zajednice.⁵⁵

Interesantna je i opaska da pojam „bračni drug“, dat u odluci *Coman* može imati implikacije i na druge sekundarne izvore EU prava, posebno na Direktivu o pravu na spajanje porodice (*Family Reunification Directive*).⁵⁶ Naime, primenjujući različite direktive, države članice mogu istopolne zajednice tretirati različito, a takva praksa bi nesumnjivo narušila jednoobraznu primenu prava EU. Zato se naglašava da semantičko jedinstvo ključnih pojmova, kao i nediskriminacija porodičnog i privatnog života garantovana Evropskom konvencijom o ljudskim pravima nije samo pitanje građanstva, već da to jednako obavezuje države i njihove porodične zakone.⁵⁷

Prema navedenim primedbama se čini da su očekivanja od odluke *Coman* ipak bila prevelika, s obzirom da su neke od njih opravdane, dok se za druge to ne može reći. Tako, na primer, opravdanom primedbom se može smatrati zahtev da je

⁵² A. Tryfonidou, op.cit., 14.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ V. D. Vladimirovich Kochenov, U. Belavusau, op.cit., 562-563.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ Council Directive 2003/86/EC of 22 September 2003 on the right to family reunification, L251/12.

⁵⁷ D. Vladimirovich Kochenov, U. Belavusau, op.cit., 565.

istopolni brak zaključen u državi članici. Zar nije dovoljno da je jedan od istopolnih bračnih partnera građanin EU jer se iz tog njegovog statusa i prava na slobodno kretanje unutar EU može izvesti pravo na spajanje porodice. Takođe, opravdana je bojazan da će se i u drugim izvorima EU pod „bračnim drugom“ razumeti i istopolni bračni drug. Međutim, ne može se smatrati opravdanom kritika da je odluka usko ograničena. Tačno je da ona to jeste, ali drugačija nije ni mogla biti s obzirom na mandat koji je Sud EU imao. On je bio ograničen na određena, jasna i precizna pitanja, sva usmerena na priznanje jednog jedinog prava, prava na spajanje porodice. Van toga Sud EU nije mogao odlučivati.

Naravno, ima još značajnih pitanja koja su i dalje ostala nejasna posle ove odluke Suda EU. Naime, istopolne porodice nisu samo faktička, već i pravna realnost u kojoj se razvodi, izdržavanje, nasleđivanje itd. dešavaju i dešavaće se. Kako uglavnom nema eksplicitnih normi koje bi uredile pitanje nadležnosti, merodavnog prava i priznanja i izvršenja sudskih odluka u oblasti istopolnih zajednica života, zakonodavci su praktično teret odgovornosti prebacili na sudove i druge organe relevantne za navedena pitanja. Zato se odgovori na sva nerazjašnjena pitanja mogu očekivati jedino od strane sudske prakse i to u godinama koje slede.

UMESTO ZAKLJUČKA

U danu kada je Sud EU doneo odluku, srećan i nadahnut, Coman je za *Guardian* izjavio: „Sada možemo pogledati u oči bilo kojoj javnoj službi u Rumuniji, kao i u celoj EU, sigurni da je naš odnos jednako vredan i jednako značajan u domenu slobode kretanja unutar EU. Zahvalni smo Sudu EU i brojnim ljudima i institucijama koji su nas podržali, a kroz nas i sve druge istopolne partnere koji se nalaze u istoj situaciji. Ljudsko dostojanstvo je danas pobedilo.“⁵⁸

Danas, tri godine kasnije, Hamilton još uvek nije dobio dozvolu stalnog boravka u Rumuniji. To je bio razlog da Hamilton i Coman, uz pomoć i podršku rumunske LGBT organizacije ACCEPT, podnesu tužbu Sudu za ljudska prava protiv Rumunije, a zbog neimplementacije odluke Suda pravde EU.⁵⁹

Nesporno je da su rumunske vlasti bile dužne da ispoštuju odluku Suda EU i da postupe u skladu sa njom ali, očigledno je da one to nisu učinile. Za takvo postupanje rumunskih vlasti ostajemo bez komentara jer bi svako od njih moglo biti tema za novo istraživanje i novu, posebnu analizu, a to prevazilazi svrhu ovog rada.

⁵⁸ Dostupno na: www.the-guardian.com Tue 5 Jun 2018., 01.10.2021.

⁵⁹ Informacija dostupna na: ilga-europe.org/resources/news/latest-news/europen-court-will-consider-lack-implementation-eu-law-anable-freedom, 25.09.2021.

Prof. Dr. MILENA PETROVIĆ
Full Professor, retired, Faculty of Law
University of Kragujevac

THE ECJ'S COMAN JUDGMENT: RECOGNITION OF SAME-SEX MARRIAGE INDIRECTLY?

Summary

In the Coman case, the European Court of Justice was asked whether the term „spouse“ – for the purpose of EU law – includes the same-sex spouse of an EU citizen who has moved between EU Member States. The ECJ answered this question affirmatively, holding that a refusal to recognise a same-sex marriage and the resultant refusal to grant family reunification rights to a Union citizen who moves to another Member State, would constitute an unjustified restriction on the right to free movement that Union citizens enjoy under EU law. This case comment analyses the judgment, arguing that the Court's pronouncement is a very welcome first step towards marriage equality at a cross-border level in the EU. At the same time, the case poses a number of important questions, which will only be answered in case law and practice in the years to come.

Key words: Coman, EU free movement law, same-sex marriage, family reunification rights, LGBT rights

Literatura

- Đurković M., „Homoseksualizam i popularna kultura“, *Politička revija (Political Review)*, vol. 37, br. 3, 2013.
- Kraljić S., „Same-sex partnerships in Eastern Europe: Marriage, Registration or no regulation?“, *Same-sex relationships and Beyond- Gender Matters in the EU* (eds. Katharina Boele-Woelki, Angelika Fuchs), 3rd edition, Intersentia, 2017.
- Meškić Z., Samardžić D., *Pravo Evropske Unije I*, Sarajevo, 2012.
- Tryfonidou A., *An Analysis of the ECJ Ruling in Case C-673/16 Coman – The Right of Same-Sex Spouses under EU Law to Move Freely Between EU Member States*, Research report for Nelfa, January 2019, www.nelfa.org. 2019/01 pdf.
- Vladimirovich Kochenov D., Belavusau U., „After the Celebration: Marriage equality in EU Law post-Coman in eight questions and some further thoughts“, *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, vol. 27, no. 5, 2020.
- Vukadinović R., *Pravo EU*, Kragujevac, 2006.

Datumi prijema i prihvatanja rada
Primljen: 05.10.2021.
Prihvaćen: 21.10.2021.

PREGLEDNI RAD